

۱۵۲۴۶۳۱۴

مقدمه‌ای بر

برنامه‌ریزی توسعه روستایی: دیدگاهها و روشها

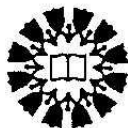
(ویراست دوم: با تجدید نظر اساسی)

دکتر محمود جمعه پور

www.ketab.ir

تهران

۱۳۹۹

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: جمعه پور، محمود، ۱۳۴۳ -

عنوان و نام پدیدآور: مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی: دیدگاهها و روشها / محمود جمعه پور.

مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۹.

مشخصات ظاهری: چهارده، ۳۸۲ ص.: مصور، جدول، نمودار.

فروست: «سمت»: ۹۱۳. علوم اجتماعی: ۵۱.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۰۲-۲۲۴۴-۴. ۴۴۰۰۰۰ ریال.

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Mahmood Jomehpour. An Introduction to Rural Development Planning: Approaches and Methods.

یادداشت: چاپ اول: تابستان ۱۳۸۴، چاپ نهم: زمستان ۱۳۹۹ (ویراست دوم: با تجدید نظر اساسی).

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: عمران روستایی — برنامه‌ریزی — راهنمای آموزشی (عالی).

موضوع: عمران روستایی — طرحها — راهنمای آموزشی (عالی).

موضوع: عمران روستایی — ایران — برنامه‌ریزی.

موضوع: عمران روستایی — ایران — طرحها.

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، پژوهشکده

تحقیق و توسعه علوم انسانی.

The Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities (SAMT), Institute for Research and Development in the Humanities.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۹ HN ۴۹۴

رده‌بندی دیویی: ۳۷۰/۱۱۲

شماره کتابشناسی ملی: ۲۱۵۰۰۷۴

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی: دیدگاهها و روشها
دکتر محمود جمعه پور (عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی)

چاپ اول: تابستان ۱۳۸۴

چاپ نهم: زمستان ۱۳۹۹ (ویراست دوم: با تجدید نظر اساسی)

تعداد: ۲۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت

چاپ و صحافی: چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور

قیمت: ۴۴۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و

عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا بخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۵۵	فهرست جداول
دوازده	فهرست نمودارها و شکلها
۱	پیشگفتار بر ویرایش جدید
۹	مقدمه بر چاپ پیشین
بخش اول: دیدگاههای برنامه‌ریزی توسعه روستایی	
۱۷	فصل اول: تعریف روستا و مفاهیم آن
۱۷	هدف کلی
۱۷	هدفهای رفتاری
۱۷	مفاهیم کلیدی
۳۶	نتیجه‌گیری
۳۸	فصل دوم: اهمیت و جایگاه بخش روستایی در فرایند توسعه
۳۸	هدف کلی
۳۸	هدفهای رفتاری
۳۸	مفاهیم کلیدی
۴۰	جایگاه بخش روستایی از نظر جمعیتی
۴۳	جایگاه جمعیتی بخش روستایی در ایران
۵۱	تحلیل روند تغییر: آینده‌نگری جمعیت روستایی کشور (۱۳۷۵ تا ۱۴۰۰)
۵۴	جایگاه و اهمیت بخش روستایی از نظر اقتصادی
۵۷	اهمیت بخش روستایی به عنوان تولیدکننده مواد غذایی
۵۸	اهمیت بخش کشاورزی در تولید مواد اولیه مورد نیاز بخش صنعت

۶۲	اهمیت بخش روستایی در تولید ناخالص ملی، اشتغال و کاهش فقر
۶۶	جایگاه اقتصادی بخش روستایی و کشاورزی و سهم آن در سرمایه‌گذارانه‌های ...
۷۱	نتیجه‌گیری
۷۲	فصل سوم: مفاهیم و دیدگاه‌های توسعه روستایی
۷۲	هدف کلی
۷۲	هدفهای رفتاری
۷۲	مفاهیم کلیدی
۷۳	تعریف توسعه و مفاهیم آن
۷۷	تعریف توسعه روستایی
۸۲	الگوها و دیدگاه‌های توسعه
۸۲	الگوی توسعه از طریق رشد اقتصادی
۸۸	رهیافت نیازهای اساسی (الگوی توسعه اجتماعی و اقتصادی مناطق روستایی ...)
۸۹	الگوی توسعه پایدار
۹۱	تعاریف و دیدگاه‌ها در مورد توسعه پایدار
۹۵	سطوح پایداری
۹۸	برداشتهای نو از پایداری و توسعه پایدار
۱۰۲	توسعه پایدار انسانی
۱۱۰	نتیجه‌گیری
۱۱۲	فصل چهارم: راهبردهای توسعه روستایی
۱۱۲	هدف کلی
۱۱۲	هدفهای رفتاری
۱۱۳	مفاهیم کلیدی
۱۱۳	نیم‌رخ زمانی راهبردهای توسعه روستایی
۱۱۶	راهبرد توسعه جامعه‌ای
۱۱۸	انقلاب سبز (راهبرد توسعه کشاورزی، ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۰)
۱۲۷	رهیافت نیازهای اساسی (الگوی توسعه اجتماعی و اقتصادی مناطق روستایی)
۱۴۳	توسعه همه‌جانبه روستایی (اوایل دهه ۱۹۷۰)
۱۴۹	راهبرد برنامه‌ریزی مشارکتی و ارتباطی

پیشگفتار بر ویرایش جدید

پس از گذشت نزدیک به هفت دهه تجربه برنامه‌ریزی توسعه در سطح کشور که بخش روستایی را نیز دربر داشته است، اکنون برای بحث در مورد برنامه‌ریزی توسعه جامعه روستایی بیش از هر زمان دیگری نیاز به تغییر احساس می‌شود. امروز ما در نقطه عطفی قرار داریم که بسیاری از مفاهیم از جمله روستا، روستایی، توسعه، نیازها و معیارهای جامعه روستایی دگرگون شده و یا در حال دگرگونی است. چنان که با معیارها و مقیاسهای شناختی پیشین نمی‌توان به قضاوت در مورد شرایط کنونی و آینده پرداخت. برای شروع ما نیاز داریم تا نگرش به روستا و برنامه‌ریزی توسعه روستایی را مورد بازبینی قرار دهیم. اولین نکته‌ای که باید به آن توجه شود این است که ما نیازمند نگرش به مسائل جامعه در قالب توسعه پایدار هستیم. رویه‌های مرسوم اغلب رشد و توسعه مقطعی و ناپایداری را به همراه داشته‌اند. به گونه‌ای که با وجود اقدامات گسترده نتوانسته‌اند جامعه روستایی را به سوی توسعه پایدار هدایت کنند.

برنامه‌ریزیهای مرسوم غالباً افق زمانی کوتاه‌مدت یا میان‌مدت را دنبال می‌کنند، نگاه آنها به موضوعات اغلب جزئی‌نگر، بخشی و رویه آنها بیشتر بالا به پایین است. در حالی که نگرش نو به توسعه در چارچوب پارادایم توسعه پایدار نیازمند داشتن چشم‌انداز بلندمدت در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی، نگاه جامع و کلی‌نگر، زیرسؤال بردن مدل‌های سنتی رشد و توسعه و پذیرش محدودیت‌های رشد، درک جدیدی از محیط زیست و مشارکت فعال و کنشگرانه جامعه محلی در ایجاد جامعه‌ای زیست‌پذیر است. این طرز برخورد و موضع‌گیریها به مشخص کردن جهت دوباره بحثهای برنامه‌ریزی به شکلی سازنده به منظور مورد توجه قرار دادن چالشهای

توسعه کمک می‌کند. این دیدگاه افراد را تشویق می‌کند تا به مسائل به شکلی متفاوت نسبت به جریانهای غالب گذشته نگاه کنند (جمعه‌پور، ۱۳۹۲، ص ۱۲). همان‌گونه که سوزان اوونز و ریچارد کاول (2002: p. 7) آن را بیان کرده‌اند، «فضای گفتگوی جدیدی که در آن برداشتها و ادراکات جدیدی از مفهوم خوبی ممکن است پرورانده شود».

در شرایط کنونی جامعه روستایی روندهای نامطلوبی در حال وقوع است، که به دلیل ماهیت تدریجی در مقیاس و مکانهایی که تصور می‌کنیم چندان ارتباطی به ما ندارند، کمتر مورد توجه قرار می‌گیرند. بخشی از این بحران تخلیه روستاها با وجود کاهش نسبی نابرابری بین جامعه شهری و روستایی و کاهش فاصله دسترسی به خدمات است. بررسیهای جمعیتی نشان می‌دهد که در اغلب مناطق کشور، روستاها در حال از دست دادن جمعیت خود هستند. نرخ رشد جمعیت روستایی در بیشتر استانهای کشور منفی است (ر.ک.: جدول ۳-۲، نرخ رشد جمعیت روستایی استانهای کشور). نکته جالب این است که تقریباً تنها در استانهای محروم‌تر مانند سیستان و بلوچستان، هنوز حد پایینی از نرخ رشد مثبت جمعیت دیده می‌شود. این روند به این معناست که روستاها در حال از دست دادن جمعیت خود هستند. آن هم در استانهای با سطح توسعه و برخورداری نسبتاً بالاتر. هر چند بخشی از این کاهش مربوط به تبدیل برخی از روستاها به شهر است، ولی این نکته هم آشکار است که روستاها در حال از دست دادن جمعیت خود به نفع جامعه شهری و عمدتاً به دلیل مهاجرت گسترده از روستا به شهر هستند.

پرسشی که در اینجا پیش می‌آید این است که چرا با وجود بهبود نسبی سطح برخورداری، رفاه و توسعه جامعه روستایی، روستاها نمی‌توانند جمعیت خود را حفظ کنند؟ آیا در این روند، شهرها با سرعت بیشتری سطح توسعه و رفاه خود را بالا برده‌اند و فاصله شهر و روستا بیشتر شده است و در نتیجه آن مهاجرت افزایش یافته است، یا دلایل دیگری وجود دارد؟ این مسئله ما را به نکته دیگری هدایت می‌کند و آن تغییر در مفاهیم روستا و روستایی در کنار تغییر بسیاری دیگر از مفاهیم است. باید به این نکته توجه داشت که دیگر نمی‌توان روستا را صرفاً یک سکونتگاه

محروم، دورافتاده، منزوی و سنتی دانست که با برطرف ساختن حداقلی نیازهای اساسی به توسعه برسد؛ بلکه اجتماعات روستایی و سطح نیازهای آنها نیز در فرایند شتابان تغییر دچار دگرگونی اساسی شده و می شود. پس لازم است که سیاست گذاران، برنامه ریزان توسعه، تصمیم گیران و دست اندرکاران توسعه روستایی نگرش خود به روستا و توسعه روستایی را تغییر داده، به روز نمایند.

در این روند دگرگونی جامعه روستایی سنتی از یک جامعه بسته، خودکفا، خودگردان و تاب آور، مبتنی بر تولید و ارزش کار، همکاری جمعی و نهادهای مشارکتی و محلی به جامعه ای غیر سنتی، وابسته، مصرفی، آسیب پذیر بر محور فردگرایی و ارزش پول با نهادهای رسمی تبدیل شده است (پاپلی یزدی، ۱۳۸۲). در این گذار جامعه روستایی از یک جامعه ایستا و با ثبات سنتی به جامعه ای ناپایدار غیر سنتی و متلاطم تغییر یافته است. جامعه ای که در آن جایگاه فرد و جامعه در نظام کارکردی و عملکردی و روابط اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی متزلزل و نامشخص است. سطح خواسته ها و انتظارات جامعه افزایش یافته و در شرایطی که دولت به عنوان مرجع پاسخگویی به نیازها نمی تواند آن را برآورده کند به عدم رضایتمندی و احساس نابرابری در دسترسی به فرصتها و مهاجرت به شهر منجر شده است (جمعه پور، ۱۳۹۵). در چنین شرایطی انتظارات روستایی به دلیل قرار گرفتن در جریان اطلاعات، افزایش آگاهی و شکسته شدن مرزهای بسته جامعه روستایی جنبه مقایسه ای به خود می گیرد. روستایی وضعیت و فرصتهای خود را با شهری مقایسه می کند و چنانچه شاهد نابرابری باشد، سعی در تغییر وضعیت خود خواهد کرد. نیاز روستایی دیگر صرفاً تأمین خدمات اولیه و نیازهای اساسی نیست، هر چند آن هم در جای خود مهم است؛ بلکه او به دنبال فرصت برابر، منزلت برابر، دیده شدن و حقوق شهروندی برابر است و این مهم ترین تغییر در نیازهاست. روستایی دیگر نمی تواند بپذیرد که شهروند درجه دو و در حاشیه ای باشد و برای تغییر آن دست به مهاجرت می زند. در این وضعیت جایگاه تولید نیز دگرگون می شود و فعالیتهای تولیدی با جریان کند سرمایه جای خود را به فعالیتهای خدماتی واسطه ای می دهد. در این جریان همه چیز ماهیت کالایی می یابد، کالایی شدن منابع تولید

کشاورزی مانند زمین، آب، منابع طبیعی، فضاها، بکر و خرید و فروش آنها به جای تولید، نشان از یک تغییر اساسی در مفاهیم اقتصادی و اجتماعی جامعه روستایی دارد.

در ویرایش جدید کتاب سعی شده است تا ضمن به‌روزرسانی مطالب پیشین بر این تغییرات که لازمه بازنگری در نگرش و روش ما به توسعه روستایی است، تمرکز بیشتری صورت گیرد. در کنار تغییرات دانشی و نگرشی، تغییرات گسترده دیگری نیز طی این دهه انجام شده که یکی از این تغییرات در جایگاه جمعیتی جامعه روستایی است که به دنبال خود دگرگونیهای دیگری در جایگاه جامعه دارد. اکنون پس از گذشت یک دهه نسبت به چاپ اول کتاب، در سال ۲۰۱۷ نسبت جمعیت شهری در سطح جهان به ۵۴/۷ رسیده است. با وجود کاهش نسبت جمعیت روستایی به شهری در سطح جهان، تعداد مطلق جمعیت روستایی افزایش یافته و به رقم ۲,۴۰۶,۴۲۳,۷۵۳ نفر رسیده است. هنوز در قاره آسیا با حدود ۶۰ درصد کل جمعیت جهان، حدود ۵۱ درصد روستانشین هستند و قاره آفریقا با ۱۶,۶ درصد جمعیت جهان ۵۹/۵ درصد روستانشین دارد. در این سال در کشور هند به عنوان دومین کشور پرجمعیت جهان، که به زودی به اولین کشور پرجمعیت تبدیل خواهد شد و جای چین را خواهد گرفت، ۶۷/۲ درصد جمعیت روستانشین بوده‌اند. کشورهای پاکستان با ۶۱، بنگلادش ۶۴/۶، اندونزی ۴۵/۳ و تانزانیا ۵۰/۱ درصد به عنوان کشورهای پرجمعیت جهان با رتبه‌های زیر ۱۰، غالباً بیش از ۵۰ درصد جمعیت روستایی را در خود جای داده‌اند (www.worldmeter.info). پیش‌بینی شده است که تا سال ۲۰۵۰ جمعیت روستایی به ۳۴ درصد و تعداد مطلق آن به ۳,۰۲۱۲,۳۳۳,۰۰۰ نفر برسد (نمودار ۱)، که با وجود کاهش حدود ۲۰۰ میلیونی در تعداد مطلق جمعیت روستایی هنوز هم یک سوم جمعیت جهان در روستاها زندگی خواهند کرد (WUP. Un. 2014). این روند تحول جمعیتی در جامعه روستایی ایران نیز قابل مشاهده است. بنابراین در ویرایش جدید کتاب، معیار جمعیت هم به عنوان ملاک تعریف روستا و هم روندهای جمعیت روستایی مورد بازنگری قرار گرفته است.